

Een beter milieu begint bij
jezelf

Toch?

Utrecht, TivoliVredenburg, 2 maart 2022
Organisatie: Denise de Ridder, Sander Thomaes
Voorzitter: Maarten Prak
Universiteit Utrecht
www.uu.nl/en/research/behavior-and-institutions

Deze bundel bevat een verzameling columns, uitgesproken tijdens het symposium *Een beter milieu begint bij jezelf – toch?* op 2 maart 2022.

“Een beter milieu begint bij jezelf”, zo klonk het Postbus 51 mantra in de jaren '90 nog hoopvol. Het lijkt een stem uit het verleden. Steeds vaker wordt getwijfeld aan het nut van individuele gedragsverandering als onderdeel van de duurzaamheidstransitie. Want het zou afleiden van de èchte verandering die we nodig hebben—structurele, systemische verandering die begint bij de politiek en het bedrijfsleven. Is die twijfel terecht? Is het gedrag van individuele burgers betekenisloos? Of zijn we in de juiste omstandigheden wel degelijk in staat om een verschil te maken?

In het symposium ‘Een beter milieu begint bij jezelf – toch?’ werden diverse perspectieven op duurzame gedragsverandering van individuen samengebracht. Onder voorzitterschap van Maarten Prak bogen acht sprekers uit wetenschap, beleid en het publieke discours zich in een reeks gesproken columns over de vraag of en hoe duurzame gedragsverandering van individuen ertoe doet. In sommige columns werd wetenschappelijke evidentie worden gepresenteerd, andere columns waren meer exploratief, prikkelend, of opiniërend.

Het symposium werd georganiseerd door Denise de Ridder en Sander Thomaes van het netwerk Behavior & Institutions en de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht; en voorgezeten door Maarten Prak, hoogleraar sociale en economische geschiedenis Universiteit Utrecht en co-voorzitter van de Klimaat-Klankbordgroep van de KNAW.

Met bijdragen van

- Marc Davidson (hoogleraar Filosofie van Duurzaamheid en Milieu, Radboud Universiteit Nijmegen)
- Eva Rovers (cultuurhistoricus en klimaatactivist)
- Joost de Laat (hoogleraar Global Economic Challenges, Universiteit Utrecht)
- Dennis Jansen (VN Jongerenvertegenwoordiger Duurzame Ontwikkeling)
- Marieke Adriaanse (hoogleraar Gedragsinterventies Population Health, Universiteit Leiden)
- Erik van Sebille (hoogleraar Oceanografie en Public Engagement, Universiteit Utrecht)
- Lot van Hooijdonk (wethouder Mobiliteit, Energie, Groen en Dierenwelzijn, gemeente Utrecht)

De bijdrage van Liesbeth van de Grift (hoogleraar Internationale Geschiedenis in Relatie tot het Milieu, Universiteit Utrecht) is niet beschikbaar in deze bundel; de column wordt op een later moment gepubliceerd als hoofdstuk in een boek.

Introductie op het symposium

Sander Thomaes: Welkom bij het symposium 'Een beter milieu begint bij jezelf – toch?' Ik weet niet hoe het met u is, het huidige decennium is pas net begonnen, maar het is nog niet mijn favoriet. Internationale crises volgen elkaar in rap tempo op. Terwijl er oorlog woekert in Oekraïne, gaan wij het vandaag hebben over een heel andere crisis, de klimaatcrisis. Een crisis die al lang onder ons is en die nog lang onder ons zal blijven. Het is een crisis in slow motion—waarvoor geen extra nieuwsuitzendingen worden ingelast. Het is een crisis waarvan de gevolgen zich heel geleidelijk aan ons opdringen.

En een belangrijke vraag is: waar ligt eigenlijk de verantwoordelijkheid voor die crisis? Toen ik opgroeide, in de jaren '90, werd die verantwoordelijkheid bij de individuele burger gelegd. Een beter milieu begint bij jezelf. Tegenwoordig wordt die verantwoordelijkheid vaker gelegd bij overheden, grote bedrijven. Het is populair om te stellen dat we ons niet moeten blindstaren op de kruimels van ons individuele gedrag. Maar is dat eigenlijk wel zo'n tegenstelling? Zijn het niet individuen, als burgers, als kiezers, als consumenten, als opiniemakers, die de agenda bepalen van overheden en grote bedrijven? En dreigt er geen gevaar van een patstelling als overheden, bedrijven en burgers proberen elkaar verantwoordelijkheid in de schoenen te schuiven?

Over deze vragen gaan we het vandaag hebben. Daarvoor hebben we acht sprekers uitgenodigd die, ieder op een eigen manier, deskundig zijn. Deels wetenschappers—historici, een filosoof, een econoom, een klimaatwetenschapper, een psycholoog—maar ook publicisten, activisten, en de wethouder mobiliteit, energie en groen van deze stad. De rode draad van dit symposium en de kernvraag die zij gaan beantwoorden is: doet duurzame gedragsverandering van individuen er eigenlijk toe?

Denise de Ridder: En Sander, hoe zit het eigenlijk met jouw duurzame gedrag? Heb jij al zonnepanelen op je dak? Eet je minder vlees? Heb je misschien pas nog een vliegvakantie geboekt? Ikzelf heb geen zonnepanelen maar eet maximaal twee keer per week vlees. En ik probeer zo min mogelijk nieuwe spullen te kopen. Maar wat doet het gedrag van Sander of

mijzelf ertoe? Of dat van u als individu? Op zich niet zo veel natuurlijk. Maar als we het hebben over het gedrag van heel veel individuele burgers bij elkaar gaat het wel degelijk om impact.

Met het beantwoorden van de vraag of gedragsverandering van individuen er toe doet, willen we dan ook een stap verder gaan dan de kwestie van wie nu precies verantwoordelijk is voor de klimaatcrisis. Dat soort gekibbel brengt ons niet dichterbij een oplossing – precies zoals Sander net stelde. Mijn persoonlijke mening is dat het dan ook niet om de vraag wie aan zet is – ofwel de burger ofwel de overheid en grote bedrijven. Het gaat om en – en. Beide partijen maken deel uit van een groter systeem. Als burgers – als individu of als collectief – hun stem laten horen en hun gedrag veranderen, zullen de grote spelers meer geneigd zijn om actie te ondernemen. En omgekeerd geldt hetzelfde. Wanneer de grote spelers stappen zetten om de klimaatcrisis op te lossen, zullen burgers op hun beurt geïnspireerd worden om hun gedrag aan te passen – door minder wegwerpplastic te gebruiken of vaker de trein te nemen. Hoe de grote partijen het moeten aanpakken en mensen meenemen in dit dringende vraagstuk, is een vraag waarover we hopelijk aan het einde van dit symposium meer weten. En dat geldt ook voor de vraag hoe burgers de overheid en bedrijven ervan kunnen doordringen dat we in actie moeten komen. Net als bij de coronacrisis geldt immers: dit doen we samen.

Achter mij ziet u de gravure die de voorkant sierde van het boek *Leviathan* van Thomas Hobbes uit 1651. De politieke filosoof Hobbes hield er een niet al te optimistisch mensbeeld op na: van nature streven we ons eigenbelang na, ook als dat ten koste gaat van onze medemens. En als we dat allemaal doen, komen we in een situatie terecht die voor iedereen ellendig is. De oplossing, volgens Hobbes, ligt in coördinatie. Een soeverein die met het zwaard van boven afdwingt dat wij ons aan regels houden. Als u goed naar de gravure kijkt, ziet u dat die soeverein is opgebouwd uit de bevolking zelf. Wijzelf creëren de soeverein in ons eigen belang. Hobbes' analyse is evenzeer van toepassing op de milieuproblematiek. Van nature zijn wij geneigd om de voordelen van ons gedrag zelf te plukken en de nadelen in de vorm van milieuvervuiling op anderen af te wentelen. De situatie waartoe dat leidt, zien we overal om ons heen: klimaatverandering en achteruitgang van de natuur, om maar een paar voorbeelden te noemen. Wederom ligt de oplossing in coördinatie. We hebben een soeverein, een overheid nodig om ons te dwingen rekening te houden met de nadelige gevolgen van ons handelen. Dat zwaard op de gravure moet u daarbij niet te letterlijk nemen: de overheid kan niet alleen milieubewustzijn afdwingen met geboden en verboden, maar ook met prijsprikkels zoals hogere benzineprijzen.

Gegeven hoe wij mensen in elkaar steken, kunnen de grote milieuproblemen zoals klimaatverandering alleen worden opgelost wanneer de overheid ingrijpt. Met alleen vrijwillig individueel handelen gaan we het niet redden. Je kan het vergelijken met ons systeem van sociale zekerheid: als de overheid morgen besluit dat het betalen van belastingen vrijwillig is omdat wij allen immers toch weldenkende volwassenen zijn, dan stort het systeem van sociale zekerheid binnen korte tijd ineen. De overheid zou niet veel geld meer binnenkrijgen. De meeste mensen willen immers geen buurman's gek zijn: we zijn solidair als we weten dat anderen daartoe ook verplicht zijn. Maar betekent dat dat er geen individuele

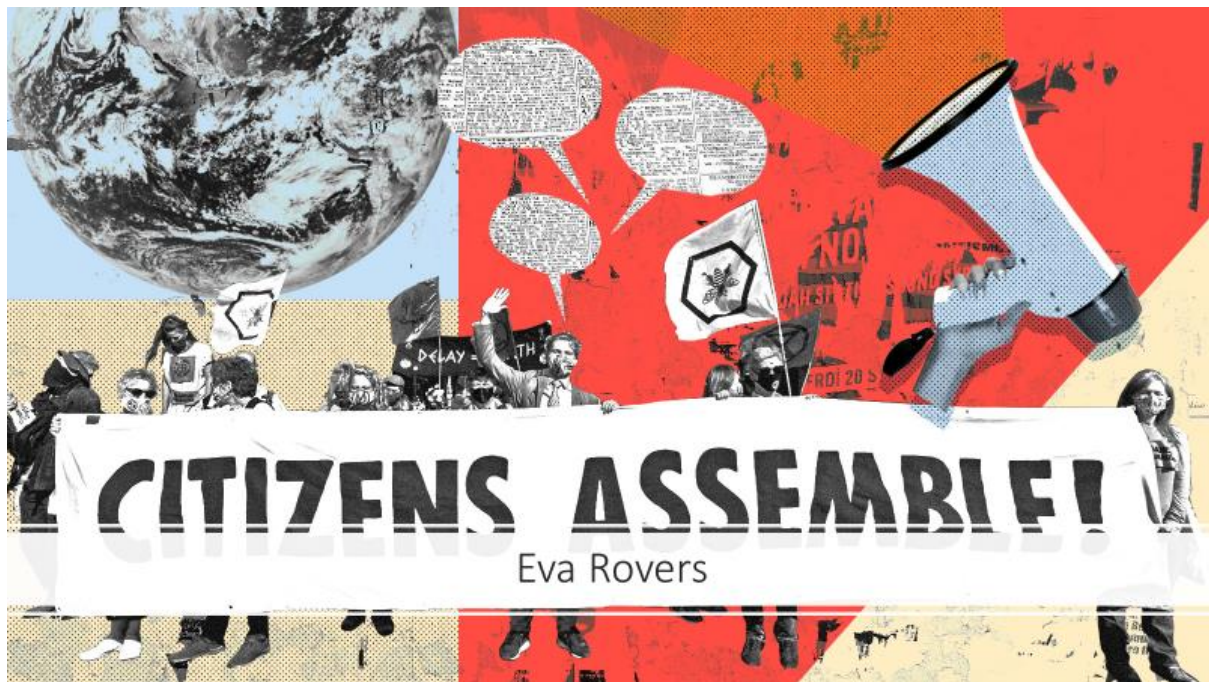
verantwoordelijkheid is bij de aanpak van milieuproblemen? Moet alles van de overheid komen? Nee, een beter milieu begint wel degelijk bij jezelf. Ten eerste leven we in een democratie. Thomas Hobbes was alles behalve een democraat, maar het zwaard van boven kan je ook democratisch afspreken. Maar daartoe moet je wel naar de stembus. Onze eerste verantwoordelijkheid is dan ook om als politiek burger te stemmen voor partijen die de overheid de milieuproblemen willen laten aanpakken. En je kan je ook anders roeren, namelijk door je medeburgers op te roepen hetzelfde te doen.

Maar wat hoor je nou als consument te doen, zolang de overheid nog onvoldoende ingrijpt? Moet je meer plantaardig gaan eten, minder vliegen of zelfs je gezinsgrootte beperken tot twee kinderen? Ook hier heb je goede redenen om bij jezelf te beginnen. Als ethicus haal ik daarvoor twee morele theorieën erbij: deontologie en consequentialisme. Ten eerste deontologie. De filosoof Immanuel Kant stelde de volgende belangrijke ethische regel op: handel alleen volgens die leefregels waarvan je tegelijkertijd kan willen dat ze voor iedereen gelden. Hij noemde dat de categorische imperatief. Handelen volgens dergelijke regels is een kwestie van morele autonomie. Als je weet wat het juiste is, heb je geen overheid nodig om je dat voor te schrijven. Dan schrijf je jezelf de wet voor. Oftewel, als je wilt dat de overheid goedkope tickets voor vliegreizen naar andere continenten onmogelijk maakt, dan behoort je die tickets ook niet te kopen zolang dat nog wel mogelijk is. Iets doen waarvan je tegelijkertijd wil dat de overheid je dat verbiedt, leidt tot een morele kortsluiting.

Een andere morele benadering biedt het consequentialisme. Dat is de theorie die alleen naar de effecten van je handelen kijkt. In discussies hoor je vaak dat wat je individueel doet niets uitmaakt. Alleen overheidsingrijpen zou effect hebben. Maar dat klopt niet. Het is waar dat we de milieuproblematiek niet kunnen oplossen zonder overheidsbeleid. Met alleen individueel handelen redden we het niet. Maar overheidsbeleid komt niet uit de lucht vallen. Voor overheidsbeleid is draagvlak nodig en dat ontstaat niet door enkel erover te discussiëren. Wat we nodig hebben, zijn voortrekkers: mensen die laten zien dat je ook milieuvriendelijker een goed leven kan leiden. We zijn kuddedieren: we hebben eerst een aantal voortrekkers nodig voordat de maatschappij bereid is de overheid het mandaat te geven milieubeleid te voeren. Daarnaast laten we ons moeilijk overtuigen van het belang van overheidsingrijpen door mensen die niet de daad bij het woord voegen. De Zweedse klimaatactiviste Greta Thunberg had veel meer regeringsleiders kunnen spreken en op veel meer internationale podia kunnen optreden als zij bereid zou zijn geweest het vliegtuig te nemen in plaats van de boot en trein. Maar haar boodschap zou veel zwakker zijn geweest. Haar oproep tot klimaatbeleid heeft juist zo een impact omdat zij handelt naar haar woorden. Ik had het eerder al over de morele kortsluiting die optreedt als je iets doet waarvan je tegelijkertijd wil dat de overheid je dat verbiedt. Maar voorbeelden zoals de immense invloed van Greta Thunberg laten zien dat ook het effect van je boodschap toeneemt als je zelf naar je boodschap handelt.

Kortom, wat heb ik willen zeggen: een beter milieu realiseren we pas als de overheid met het zwaard van boven ons allen dwingt het milieu te beschermen. Maar dat milieubeleid komt er pas als eerst voldoende mensen vrijwillig hun eigen gedrag veranderen en daarmee een voorbeeld geven voor de rest van de maatschappij. Vandaar dat een beter milieu wel degelijk bij jezelf begint.

Een betere wereld begint bij ons

Stel, je bent als meisje geboren in 1854 in Sappemeer. Je wil niets liever dan dokter worden, maar de hele wereld zegt dat het niet normaal is dat meisjes naar de universiteit gaan. Laat staan dat ze arts worden en een zelfstandige loopbaan hebben. Jongens gaan studeren, jongens worden dokter, meisjes worden moeders. Zo zit de wereld nu eenmaal in elkaar. Zo gaat het altijd al.

Stel, je bent geboren als zwart meisje in 1913 in Alabama. Je wilt niets liever dan dezelfde rechten hebben als witte mensen. Gewoon in een bus gaan zitten waar je wilt bijvoorbeeld. Maar de wereld zegt dat het niet normaal is als zwarte mensen dezelfde rechten zouden hebben als witte mensen. Witte mensen mogen overal in een bus gaan zitten, jij moet achterin gaan zitten of opstaan. Zo zit de wereld nu eenmaal in elkaar. Zo gaat het altijd al.

Stel, je bent geboren in 2003 in Stockholm. Je wilt niets liever dan een leefbare toekomst. Een toekomst die niet verscheurd wordt door klimaatverandering, klimaatonrechtvaardigheid en klimaatoorlogen. Maar de wereld zegt dat het zo'n vaart niet zal lopen, dat de politiek en bedrijfsleven de problemen wel zullen aanpakken als dat nodig is. Zo zit de wereld namelijk in elkaar. Zo gaat het altijd al.

Een vrouw die medicijnen ging studeren was onmogelijk, tot Aletta Jacobs het deed. Een zwarte vrouw die vooraan in een bus ging zitten, was onmogelijk. Totdat Rosa Parks het deed. Een tiener die wereldleiders terecht wijst om hun halfslachtige klimaataanpak, leek onmogelijk, totdat Greta Thunberg het deed. En nee, met deze voorbeelden wil ik niet zeggen dat één persoon de wereld kan veranderen, zoals we elkaar maar wat graag voorhouden.

Geen van deze vrouwen had de illusie dat ze het alleen konden. Aletta Jacobs was onderdeel van de internationale vrouwenbeweging, Rosa Parks was een zeer actief lid van de Amerikaanse burgerrechtenbeweging. Greta Thunberg kreeg invloed vanaf het moment dat andere scholieren bij haar kwamen zitten en wereldwijd miljoenen scholieren gingen staken voor het klimaat. Opkomen voor een betere wereld, in opstand komen is individueel en collectief tegelijk. *Ik* kom in opstand, dus *wij* zijn – om met Albert Camus te spreken. Maar deze drie vrouwen laten nog twee andere dingen zien. Ten eerste dat grote sociale veranderingen niet veroorzaakt worden door de politiek, maar door burgers. En ten tweede dat de eerste stap op weg naar een betere wereld een mentale stap is: durven geloven dat het echt anders kan, dat zelfs de meest vastgeroeste systemen veranderd kunnen worden. Aletta Jacobs, Rosa Parks en Greta Thunberg brengen de woorden van mei 1968 in de praktijk: *wees realistisch, eis het onmogelijke*.

Wat betekent dat voor de vraag van vandaag? Begint een betere wereld bij jouzelf? Het begint in ieder geval nog altijd niet in de politiek. Politici weten al 50 jaar dat er grenzen zijn aan groei. Wetenschappers roepen al veertig jaar dat de wereld opwarmt door de hoeveelheid CO₂ die wij de atmosfeer injagen, dat soorten massaal uitsterven door de chemicaliën die wij gebruiken. Al meer dan veertig jaar weten we wat we moeten doen om dit te stoppen. Maar de politiek blijkt al veertig jaar niet in staat adequaat klimaat- en milieubeleid te formuleren. Sterker, er zijn rechtszaken voor nodig om de verkozen politici eraan te herinneren dat zij de taak hebben om burgers te beschermen, ook tegen klimaatverandering en biodiversiteitsverlies.

Waarom is de representatieve democratie zo slecht in staat om de grote problemen van onze tijd het hoofd te bieden? Om vier redenen:

Bijziendheid: in verkiezingen doen korte termijn successen doen het beter dan lange termijn wijsheid.

Uitholling: democratische besluitvorming wordt uitgehold doordat de lobby van met name de fossiele industrie grote invloed uitoefent op de politiek, zonder dat voor burgers duidelijk is dat dit gebeurt en welke effecten dit heeft op politieke keuzes. Anders dan andere Europese landen heeft Nederland geen regulering van lobbypraktijken en is daar dan ook onlangs door de OESO voor op de vingers getikt.

Zelfopgelegde gijzeling: politici zitten vast in het korset van partijdiscipline, waardoor bij stemmingen in Kamer of gemeenteraad het partijbelang zwaarder weegt dan het algemeen belang. Politici stemmen in 99% van de gevallen met hun fractie mee, ook als ze persoonlijk liever anders zouden stemmen.

Verlamming: de Nederlandse politiek laat zich al decennia leiden door een blind geloof in marktwerking en dus een kleine overheid. Problemen? De markt lost het wel op. Laten we vooral met zijn allen blijven consumeren en het BBP hoog houden, dan komt het wel goed met de wereld.

En wij als burgers hebben dat geïnternaliseerd. Wij denken dat het stemhokje en onze portemonnee onze enige vormen van macht zijn. Consumentenkeuzes zijn ook belangrijk, maar dan vooral als mentale voorbereiding. De noodzakelijke transitie naar een duurzame samenleving zal ingrijpend zijn, en vraagt om meer dan technologische oplossingen. Die vraagt ook om een mentale verandering om mee te kunnen gaan in die transitie. Een mentale verandering ontstaat niet van de ene op de andere dag. Door nu al minder te consumeren en vaker plantaardig te eten, door voor hernieuwbare energie te kiezen, naar een duurzame bank over te stappen en geen *fast fashion* te kopen, wennen we aan het idee dat het leven ook op die manier heel prettig kan zijn. We wennen als samenleving aan het idee dat het anders kan.

Maar het idee dat individuele keuzes *alleen* de wereld fundamenteel gaan veranderen is de fictie van het individualisme, de fictie van het consumentisme. Stel, je zit bij een symposium in Utrecht in 2022 en je denkt: dat moet toch anders kunnen? We zijn toch zoveel meer dan een consument, zoveel meer dan alleen kiezers? We zijn mensen, inwoners van een dorp, stad, land. We hebben wensen, dromen, zorgen, kennis, ervaring en ideeën. Kunnen wij de politiek niet helpen, kunnen wij niet meedenken en meebeslissen over de toekomst van ons land? En de hele wereld zegt: maar daar hebben toch gekozen politici voor. Zo zit de wereld nu eenmaal in elkaar. Zo gaat het al tweehonderd jaar. Precies, zo gaat het al tweehonderd jaar. We proberen met een 19e-eeuwse democratie 21^e-eeuwse problemen op te lossen. Dat werkt natuurlijk niet.

Wat wel werkt? Nieuwe vormen van democratie. Burgerberaden uit heel de wereld laten bijvoorbeeld zien dat gewone mensen als u en ik heel goed in staat zijn om slimme oplossingen te bedenken voor complexe maatschappelijke problemen. In een burgerberaad zitten gelote inwoners die samen een eerlijke afspiegeling van de samenleving vormen en zich buigen over een complex maatschappelijk probleem. Ze proberen elkaar niet te overtuigen, maar ze beraden zich samen, gaan met elkaar in gesprek. Via een gelijkwaardige dialoog zoeken ze gezamenlijk naar oplossingen. Kijk naar het Katholieke Ierland waar een burgerberaad zorgde voor versoepeling van abortuswetgeving en legalisering van het homohuwelijk, naar Australië waar een burgerberaad besliste over de opslag van nucleair afval, of landen dichterbij: Frankrijk, het VK, Schotland, Denemarken, Spanje waar burgers meepraten en meebeslissen over nieuw klimaatbeleid. Burgers hebben geen last van verkiezingsdruk, hebben geen jarenlange lobbyrelaties. Wat ze wel hebben is een gezamenlijke bron van kennis, ervaring en creativiteit. Ze blijken heel goed in staat om voorbij hun eigen belang te kijken en het gemeenschappelijk belang voorop te stellen. Ze zijn het instrument om de democratie te versterken en uit te rusten voor de uitdagingen van de 21^e eeuw. Een betere wereld begint namelijk niet bij jou alleen, een betere wereld begint bij ons.

Joost de Laat

Bijdrage volgt

“Een beter milieu begint bij jezelf, toch?” zo begon de uitnodiging die ik enige tijd geleden ontving om hier tijdens een symposium een jongerenperspectief te bieden op deze vraag. Het was, vervolgt de beschrijving, het hoopvolle mantra van Postbus 51 uit de jaren 90. Mijn eerste reactie bij het lezen van deze uitnodiging? Wat in hemelsnaam is postbus 51?! Wellicht is het mijn gebrek aan algemene kennis, maar waar de leus voor mij geen uitleg nodig had, kon ik niet plaatsen wat Postbus 51 was. Is de leus dan echt een overblijfsel uit een voor mij als jongerenvertegenwoordiger relatief ver en onbekend verleden? Dat nagenoeg iedereen deze leus kent, zegt al iets over de prominente rol die gegeven is aan de verantwoordelijkheid van individuen in het debat rondom duurzaamheid. Dat we in de tientallen jaren sinds de campagne er bijna alleen maar op achteruit zijn gegaan, wellicht ook.

Bijna dagelijks kom ik in mijn rol met beide kanten van het debat in contact. De individuele jongeren die eigen gedrag probeert te veranderen voor de wereld, maar ook de jongeren die een maatschappelijke verandering teweeg wilt brengen, verandering van bovenaf eist en daarmee e verantwoordelijkheid teruggeeft. Individuele gedragsverandering is nooit nutteloos of betekenisloos, beide jongeren hebben we nodig. Hoe kan het ook anders? Een stad, een land, de samenleving; allemaal opgevoerd uit individuen mensen. Het een staat niet los van het ander en een maatschappelijke verandering is ook een individuele verandering, zij het van vele individuen samen. Een beter milieu, mag best bij jezelf beginnen, zolang het er maar niet eindigt, want we hebben uiteindelijk een maatschappelijke verandering nodig. Hierin kunnen individuele mensen zeker een belangrijke rol spelen, in het inspireren van anderen om gezamenlijk te eisen dat degene in machtsposities, diegene met de mogelijkheden echte duurzame verandering teweeg te brengen, dit ook daadwerkelijk

doen. Dat deze mensen eens naar zichzelf kijken, in plaats van verantwoordelijkheid van zich af schuiven. Want datzelfde heb ik internationaal ook zien gebeuren.

Tijdens mijn bezoek aan de klimaatop in Glasgow afgelopen jaar viel mij namelijk op dat sommige welvarende landen hier vooral roepen dat verandering alleen samen bereikt kan worden. Is de klimaatop geen succes? Dan houd het op, want als het ons samen niet lukt kunnen we het zelf ook niet doen. Een beter milieu begint hier blijkbaar vooral niet bij jezelf, maar bij ons allemaal, bij de ander, we moeten het vooral samen doen, was de boodschap van vele landen. En hoewel ik het er mee eens ben dat grensoverschrijdende samenwerking belangrijk is in het oplossen van een grensoverschrijdend probleem, moeten we als rijk welvend land ook erkennen dat het probleem voor een groot deel ook bij onszelf ligt. Want ruim 30 jaar na de campagne geldt over het algemeen nog steeds: hoe rijker hoe viezer.

Het devies "een beter milieu begint bij jezelf" zou dus niet leidend moet zijn, het is niet meer van deze tijd. Individuele gedragsverandering doet er zeker toe, maar deze slagzin vertroebeld het zicht op de echte problemen. Het stamt uit een tijd waarin de verantwoordelijkheid neergelegd werd bij de consument, de burger, de stemmer. Dat het klimaatprobleem nog niet is opgelost? Helaas, blijkbaar geven niet genoeg mensen genoeg om de aarde om duurzame keuzes in hun persoonlijke leven te maken. Zulke uitspraken, hoop ik altijd, zouden dezelfde nare gevoelens moeten oproepen bij andere als dat het bij mij doet.

Natuurlijk wilt bijna niemand bewust de aarde kapotmaken. Ik ben nog niemand tegen gekomen die blij wordt van de onheilspellende IPCC-rapporten die recent bijvoorbeeld nogmaals onderstreepte dat als we nu niet veranderen de gevolgen immens zullen zijn, erger dan al eerder gedacht werd. Nee, de meeste mensen deugen en hebben het beste met elkaar en de wereld voor. Het probleem zit niet in de wil van mensen, maar in de mogelijkheden die ze hebben en de vele obstakels die er zijn voor het maken van de meest duurzame keuzes en veranderingen. Voor de een is het geld, de andere tijd, weer een ander de toegang tot mogelijkheden. De verantwoordelijkheid wordt bij het individu neergelegd, maar de mogelijkheden om te veranderen niet. Daar komt bij dat voor veel mensen in de wereld, en ook in Nederland, de zorgen om het einde van de maand te halen groter zijn dan de zorgen om de planeet op langere termijn.

Klimaatdrammer zijn is een luxe die niet voor iedereen is weggelegd. En zelfs al was het geen luxe, en zou iedereen zich terecht bezig kunnen houden met dit immense probleem, dan nog zou de verantwoordelijkheid niet evenredig gedragen moet worden, als de oorzaak ook niet van ons allen komt. Want, zoals de Nederlandse auteur Jaap Tielbeke noemt, de rijkste tien procent van de wereldbevolking produceert de helft van de wereldwijde CO₂-emissies, waar de armste helft voor tien procent verantwoordelijk is. Juist hier zou de slogan een beter milieu begint bij jezelf wel van waarde zijn.

Ongelijkheid in het creëren van het probleem, zou ook een ongelijkheid in het oplossen moeten betekenen. Een beter milieu begint dus vooral bij jezelf als je de mogelijkheden om verandering te verwezenlijken, wetende wat we allemaal weten over het klimaat vandaag de dag, niet gebruikt. Als je als machtig bedrijf in een vervuilende sector, economische overleving boven structurele overleving van mensen zet die slachtoffer zijn van een veranderend klimaat. Als je, in andere woorden, groei boven verandering zet want: groen is goed, zolang het niet ten koste gaat van de groei. Een beter milieu begint ook vooral bij jezelf als je je politieke positie van invloed en macht niet gebruikt om wetten en regels op te stellen die een leefbare planeet voor volgende generaties kan garanderen. De overheid, die ooit de campagne een beter milieu begint bij jezelf begon, zou zelf volgens de leus moeten leven, en moeten kijken hoe ze nog meer kunnen bijdragen aan een beter milieu. Doen ze genoeg? Of kan er meer gedaan worden voor huidige en komende generaties, wetende wat de gevolgen gaan zijn als we niet veranderen.

Bijna dagelijks raak ik geïnspireerd door jongeren die ik spreek en de dingen die ze doen om de wereld een stukje mooier te maken. Het laatste wat ik wil is dat deze jongeren mijn kritiek op dit dominante idee nemen als reden om daar niet mee door te gaan. Individuele gedragsverandering doet ertoe, maar een keer korter douchen, de fiets pakken of met de trein reizen, of een dag geen vlees eten, het gaat het klimaatprobleem niet oplossen. Natuurlijk, het is mooi als mensen de keuzes maken, en het is ook belangrijk dat mensen beseffen dat de maatschappelijke verandering die we nodig hebben ook individuele verandering vraagt, hoe moeilijk dat soms ook is. Maar zeker met de tijdsdruk die we hebben is het niet genoeg, want deze is hoog, te hoog, om te wachten totdat een ieders leven persoonlijk zo veranderd dat we een duurzame samenleving kunnen creëren.

Zonder mensen te demotiveren om duurzame stappen te zetten voor de planeet, moeten we daarom, net als van de fossiele industrie, van dit dominante fossiele idee af dat een beter milieu begint bij jezelf. Het begint bij politieke keuzes, die de mogelijkheden voor individuele mensen vergroten. Het begint bij het aanpakken van negatieve invloed op de aarde in de vorm van bijvoorbeeld CO₂-emissies, en het belonen van duurzame ontwikkeling. Bedrijven zijn zeker nodig om de veranderingen te realiseren die we nodig hebben, maar doen te weinig en kunnen te makkelijk schuilen achter het idee dat het individu verantwoordelijk is en als mensen hun benzine blijven kopen ze dus niet hoeven te veranderen. Mensen vragen niet om benzine, mensen vragen om mogelijkheden om van de ene plek naar de andere plek te gaan. Het afschuiven van verantwoordelijkheid vertraagd de verandering naar een duurzame samenleving die we nodig hebben. Het nemen van verantwoordelijkheid in de politiek voor burgers en de toekomstige generaties die na ons komen zou het uitgangspunt moeten zijn, en daarbij hoort alles op alles zetten om de planeet leefbaar te houden, en de ongemakkelijke beslissingen die daarbij komen kijken nemen.

Marieke Adriaanse

‘Een beter milieu begint bij jezelf.’ Het klinkt inderdaad nogal knullig, deze uitspraak, als je ook maar iets weet van de omvang van de problemen die ons te wachten staan als we op dezelfde voet verder gaan en als je bedenkt welke grote transitie er nodig zijn om onze planeet leefbaar te houden. Minder vlees en zuivel consumeren, kiezen voor een groene energieleverancier, minder *single-use* plastic gebruiken, recyclen. U doet het vast allemaal braaf. Maar de wereld wordt er echt niet minder warm van, koraalriffen en andere ecosystemen worden niet minder bedreigd, zelfs niet als u dit uw hele leven consequent blijft doen. En ook het risico op natuurrampen neemt met exact nul procent af als gevolg van deze persoonlijke keuzes. U bent immers slechts een nietig individu in een grote boze wereld met heel veel mensen waarbij de bijdrage van één persoon nog niet eens als druppel op een gloeiende plaat beschreven mag worden. En toch betekent dit niet dat we de individuele gedragsverandering maar moeten opgeven. Integendeel! Ik pleit er voor dat we dat we juist sterker, maar vooral ook slimmer en breder, in gaan zetten op individuele gedragsverandering.

Hoe klein we ons misschien ook mogen voelen in relatie tot die grote uitdagingen die er zijn, onze individuele acties doen er namelijk wel degelijk toe. We hebben alleen moeite om de relevantie te zien omdat we individuele gedragingen niet altijd vanuit de juiste lens bekijken. Dat komt ten eerste, omdat we - wellicht uit frustratie over politieke onwil en grote bedrijven die ongestoord hun gang blijven gaan - individueel gedrag zijn gaan bekijken alsof het geïsoleerd is van de politiek en van ‘het systeem’. We hebben een valse tegenstelling gecreëerd door het individu tegenover het systeem te zetten terwijl in de realiteit individu en collectief, persoon en systeem natuurlijk onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Daarnaast hebben we onszelf in deze discussies laten reduceren tot consumenten, als actoren helemaal aan het einde van de keten, wiens invloed niet verder rijkt dan wat er in ons winkelwagentje zit. Individuele actie is nodig. We zullen allemaal dingen anders moeten gaan doen op allerlei vlakken, maar om effectieve individuele actie te inspireren, om echte impact te hebben en verandering aan te jagen, zullen we het individu niet langer moeten reduceren tot consument. En dat doen we nu wel. Wanneer we praten over gedragsverandering in relatie tot duurzaamheid dan hebben we het meestal maar over een vrij beperkt scala aan gedragingen; recyclen, andere voedselkeuzes maken, de thermostaat lager zetten. Zeker, dit zijn ook allemaal dingen die goed en belangrijk zijn om te doen, maar we zijn natuurlijk wel meer dan wat we consumeren. Ons gedrag en invloedssfeer rijkt verder dan wat we afrekenen.

We zijn ook burgers, ouders wellicht, iemands buurman of buurvrouw. Velen van ons werken, bijvoorbeeld als juf of als huisarts. Wanneer ik zeg dat we als individu wel degelijk in actie moeten komen, dan bedoel ik dat we in actie moeten komen vanuit al deze rollen. Het is niet enkel vanuit onszelf als consument waarmee we impact kunnen maken. Ons gedrag is meer dan dat en wij zijn meer dan enkel een consument. Een beter milieu begint bij jezelf is dan ook een prima slogan, mits 'jezelf' ook op vele manieren ingevuld kan worden. We zullen een veel bredere benadering moeten hebben van individuele gedragsverandering waarbij we aansluiten bij de verschillende rollen die we hebben. Een goed voorbeeld waar dit al gebeurt komt vanuit de zorg, waar met name jonge dokters al een tijdje de noodklok slaan en oproepen om duurzaamheid een kwaliteitsindicator te maken in de zorg, en dokters te scholen in duurzaamheid.

De individuele gedragsverandering van deze mensen, de manier waarop zij zelf een begin maken met een beter milieu, heeft heel weinig te maken met consumeren. Wat ik beschrijf zijn individuele gedragingen van een dokter of dokter in opleiding, zoals mijn collega Evelyn Brakema, die klimaatverandering benoemt bij collega's en patiënten, die andere medicatie voorschrijft met een minder negatieve impact op het klimaat, die onderwijs maakt en nascholing verzorgt over duurzame zorg voor collega's en die in actie komt om verandering te agenderen bij beleidsmakers. Door vanuit je rol als zorgprofessional duurzaam gedrag te stimuleren is de impact niet alleen vele malen groter omdat je veel meer mensen bereikt, maar wordt het gedrag ook makkelijker gemaakt omdat het onderdeel wordt van, bijvoorbeeld, de identiteit en het handelen als zorgprofessional. De gezondheid van de planeet bevorderen is niet langer iets wat deze mensen er naast doen, het is onlosmakelijk verbonden met hun rol als professional. De gezondheid van het individu en de planeet gaan hand in hand. Wanneer we onszelf niet langer reduceren tot consument, maar ook nadenken over ons gedrag vanuit alle verschillende maatschappelijke rollen die we hebben, wordt ook het eerste punt wat ik maakte over de valse tegenstelling duidelijk.

Individueel gedrag heeft wel degelijk impact maar we zijn er een beetje blind voor geworden doordat we het individu tegenover het collectief hebben gezet. Dat is natuurlijk een tegenstelling die geen hout snijdt. We kunnen het individu helemaal niet los zien van 'het systeem'. Individuele actie en collectieve actie zijn onlosmakelijk verbonden. We zijn sociale wezens die andere beïnvloeden, en de acties die we ondernemen in ons dagelijkse leven, als consument, maar juist ook als moeder, docent, of inderdaad bijvoorbeeld als arts, hebben een effect voorbij de uitstoot of milieu impact op dat moment. Want wat je doet beïnvloedt ook anderen. In de psychologie wordt dit ook wel 'behavioral contagion' genoemd.

Sinds COVID weten we allemaal wat exponentiële groei betekent en wat er gebeurt wanneer het reproductiegetal, de R, het aantal mensen wat een persoon gemiddeld besmet, boven de 1 komt. Het lijkt in eerste instantie niet zoveel zoden aan de dijk te zetten, maar kan dan ineens rap gaan en leiden tot grote systeemveranderingen bijvoorbeeld ten aanzien van beleid en regelgeving. Menselijk gedrag is verrassend vergelijkbaar met virussen. Gedrag is letterlijk besmettelijk. Er zijn talloze studies uit de psychologie die laten zien dat we vrij spontaan gedrag van anderen kopiëren. Dit heeft soms dramatische gevolgen, bijvoorbeeld wanneer het gaat over geweld of angst. Maar ook positieve gedragingen zijn besmettelijk. We kopiëren keuzes van anderen, doen wat we denken dat de norm of normaal is om te doen in een bepaalde situatie, en we doen dat zonder expliciete instructie. Een bekend voorbeeld van hoe een individuele actie verrijkende gevolgen kan hebben op het gebied van klimaatverandering is natuurlijk de schoolstaking van Greta Thunberg. Deze actie om te gaan staken van school, had op zichzelf staand natuurlijk geen enkel betekenisvol effect op het klimaat. Het haalde op zichzelf helemaal niets uit, maar werd een belangrijk middel tot verandering toen ze anderen 'besmette' en het 'virus' zich kon verspreiden. Haar beweging werd en is uiteindelijk zo groot dat ze niet te negeren valt en zelfs regeringsleiders beïnvloed. Natuurlijk is het naïef om te denken dat het altijd zo gaat. Er worden heel veel van dit soort initiatieven ook niet overgenomen en je kunt niet veronderstellen dat we allemaal met onze eigen gedragingen een beweging gaan starten a la Greta Thunberg. Dat hoeft ook niet, want ook als de R maar een klein stukje boven de 1 is, en we met ons gedrag een beperkt aantal andere mensen beïnvloeden, dan nog rijkt ons gedrag veel verder dan we zelf vaak vermoeden.

Dit is ook gelijk wat gedragsverandering bemoeilijkt. Want 'wat je niet ziet dat bestaat niet.' Om er nog maar eens een tekst uit de jaren negentig (of eigenlijk eind jaren tachtig) in te gooien. Uit Kinderen voor Kinderen deze keer. Hoe kunnen we nou gedragsverandering stimuleren als we niet zichtbaar kunnen maken dat het wel degelijk zoden aan de dijk zet? Uit literatuur over risicocommunicatie en gezondheidsbevordering weten we namelijk dat bij gebrek aan hoop, wanneer het gevoel ontbreekt dat er een effectieve manier is om een dreiging tegen te gaan die jij ook kunt uitvoeren, ontkenning en vermijdingsgedrag het gevolg zal zijn. Dat is ook logisch en adaptief. Als je weet dat er je iets onprettigs te wachten staat waar je niets aan kunt veranderen, dan kun je maar beter je gedachten verzetten en in de tussentijd met leukere

zaken bezig zijn. Dreiging en urgentie zijn nodig, maar zonder handelingsperspectief, zonder een overtuigende boodschap dat we wel degelijk iets kunnen doen, raken we alleen maar verder van ons doel verwijderd.

Dit laat ook meteen zien dat het niet alleen een beperkte visie op de rol van het individu ten opzichte van het collectief is om individuele gedragsverandering weg te zetten als nutteloos. Maar dat het dus ook zelfs averechts kan werken om de burger voor te houden dat individuele actie weinig effect zal hebben, aangezien dit ontkenning van het probleem zelfs in de hand zou kunnen werken. En zonder breed gedragen erkenning van het probleem en een collectief gevoel van urgentie, gaat er op systeem niveau al helemaal niets veranderen. Het is niet voor niets dat klimaatwetenschapper Michael Mann betoogt dat 'climate doomism the new climate denial is'. Doemdenken is het nieuwe ontkennen. Het is dus niet alleen een gemiste kans en sowieso een vrij trieste, luie houding, als we allemaal gaan zitten wachten tot 'het systeem' verandert, omdat we als individu toch machteloos zijn en je persoonlijke keuzes betekenisloos, deze houding sluit sociale verandering zelfs uit. Die grote systeemverandering waar we het dan van moeten hebben ontstaat niet uit het niets, maar is onlosmakelijk verbonden met het sentiment en de acties van individuen en groepen. Iets wat Greta Thunberg ons maar al te duidelijk laat zien.

Het is dus hoog tijd dat we individuele gedragsverandering weer gaan toejuichen en gaan zien als onderdeel van de transities die zo nodig zijn. De grote uitdaging ligt 'm dan wel in het vinden van die handelingen die de R zoveel mogelijk vergroten. Welk gedrag, van wie in welke rol en in welke context is het meest besmettelijk en heeft daardoor de meeste impact?

Ons gedrag, wat wij doen, en juist ook al die dingen die we kunnen doen buiten de supermarkt, is misschien wel ons meest krachtige wapen in de strijd tegen klimaatverandering. Dat komt omdat we sociale dieren zijn en gedrag besmettelijk is. Vooralsnog is dat een effect wat we, als gedragswetenschappers, vooral observeren en beschrijven, maar als we de zelfdestructieve narratief dat onze eigen acties betekenisloos zijn willen tegengaan, zullen we beter ons best moeten doen om deze inzichten ook actief in te zetten en te vertalen naar effectieve campagnes en interventies. Dat is wat mij betreft de opdracht voor mijzelf en andere gedragswetenschappers.

Erik van Sebille

Crisis op crisis op crisis. De wereld staat in brand. Zonder af te willen doen aan de ontzettend beangstigende situatie in Oekraïne, pik ik er hier twee andere uit. De ene is een crisis waarvan ik vind dat ie te weinig aandacht krijgt: de klimaatcrisis. De andere is een 'crisis' waarvan ik niet begrijp waarom ie zoveel aandacht krijgt: de plastic-crisis. Want waar ik me over verbaas: waarom is het zoveel makkelijker om mensen aan te sporen plastic van een strand op te rapen, dan om iets aan hun CO₂-uitstoot te doen? Is het omdat plastic nou eenmaal veel zichtbaarder is? CO₂ kun je niet zien. En wat betekent het voor het welzijn van onze aarde als we alleen de rommel opruimen die we zien?

Ik ben van huis uit klimaatfysicus. Ik analyseer grote computersimulaties van oceaanstromingen. Ik onderzoek hoe die oceaanstromingen warmte, koolstof en organismen transporteren. En ruim tien jaar geleden deed ik een keer op een achternamiddag een analyse van het ontstaan van de plastic soep. Mijn doel was om aan de hand van paden van duizenden drijvende boeien in de oceaan te berekenen hoe snel materiaal van Zuid-Afrika naar Groenland kan stromen, de hele Atlantische Oceaan door. Maar al die boeien eindigden de hele tijd in het midden van het oceaانبekken, in wat we nu de plastic soep noemen. Ik gefrustreerd, maar mijn toenmalige professor zei: waarom ga ja dat dan niet onderzoeken? Wat begon als een soort van grap, in ieder geval een side-project, groeide al snel in iets heel groots. Inmiddels leid ik een wetenschappelijke groep waar ik met miljoenen aan subsidie en ruim een dozijn jonge onderzoekers antwoord proberen te geven op de vraag: wiens plastic eindigt waar?

En dat onderzoek is hartstikke succesvol. Samen met Stichting de Noordzee publiceren we deze week bijvoorbeeld [de eerste grootschalige analyse van al het afval op de Nederlandse kusten](#). In totaal is dat ongeveer 30.000 kilo. Om dat uit te rekenen, hebben we *machine*

learning getraind op de data van strandopruimacties zoals op de foto hierachter. Duizenden vrijwilligers gaan elk jaar vol overgave het strand op om dat weer schoon te maken. Een fijne manier om uit te waaien en jezelf nuttig te maken. Inderdaad is strand-opruimen een effectieve manier van het voorkomen van plasticvervuiling in de zee. Het plastic dat weggehaald wordt kan niet bij de volgende vloed of storm de oceaan in gesleept worden. En de meeste microplastics ontstaan doordat grotere stukken plastic over zand schuren, dus 1 colafles minder op het strand kan zomaar een miljoen stukjes microplastic voorkomen. En tot slot is strand-opruimen goed voor je mentale gezondheid. Collega's van de Universiteit van Exeter hebben met een [milieupsychologisch experiment](#) aangetoond dat proefpersonen die naar het strand gingen om het op te ruimen terugkwamen met een betere mentale welzijn dan proefpersonen die alleen naar het strand gingen voor een wandeling en het afval links lieten liggen. Prima bezig dus, die mensen op de foto hier!

Maar toch... Is dit nou wel het echte probleem? Leidt dit niet allemaal af? Af van de klimaatcrisis die onherroepelijk op ons afkomt? Begrijp me niet verkeerd: ik vind dat we ons als mensheid moeten schamen dat er overal in de oceaan plastic rondrijft. Dat er plastic gevonden wordt onder het ijs van de poolkappen. Op de diepste plek in de Marianentrog. Maar tegelijkertijd is de hoeveelheid plastic die gevonden wordt nog best laag. En is het nog helemaal niet duidelijk hoe schadelijk dat plastic nou helemaal is voor het zeeleven. Dat terwijl we van CO2 uitstoot heel goed weten hoe ongelooflijk schadelijk het is. Als ik me even tot alleen de oceaan beperk: het leidt tot opwarming, zeespiegelstijging, verzuring, veranderingen in stromingen en als gevolg van dat alles tot een grote en onomkeerbare kaalslag in ecosystemen. Om het maar even heel simpel te zeggen: Vissen hebben echt veel meer last van de klimaatverandering dan van het plastic.

En dan vind ik het heel naar van mezelf, maar vraag ik me onderbewust toch af: zouden deze mensen op de foto met hun auto zijn gekomen? Lekker lang douchen om al dat zand uit hun haren te krijgen? Vanavond hun stukje vlees in de pan gooien? En dat is natuurlijk het probleem met "een beter milieu begint bij jezelf". Welk 'beter milieu' precies? Iedereen zal andere afwegingen maken over hoe ze verschillende milieuaspecten wegen. En het is echt niet zo dat die milieu-afwegingen altijd in elkaars verlengde liggen. Er zijn genoeg situaties waarin een actie om het ene milieuprobleem te verminderen, een ander milieuprobleem kan verergeren. Om het maar bij het plastic en klimaat te houden: dat is bijvoorbeeld het geval met het plastic folietje rond de komkommers in de supermarkt. Ja natuurlijk is dat extra plastic afval, maar de houdbaarheid wordt er significant door verlengd, en daarmee wordt de verspilling van komkommers verminderd. Dus dat laagje plastic is goed voor het klimaat.

Weet je, er zijn bijna een dozijn zogenoemde 'planetary boundaries', van de ozonlaag en biodiversiteit tot klimaat en de stikstofcyclus. En we zijn ze als mensheid bijna allemaal hard aan het overschrijden. Van sommige van die overschrijdingen kun je het resultaat direct zien, van sommigen niet. Of pas als het te laat is. Als een beter milieu daadwerkelijk bij 'onzelf'

begint, dan vrees ik dat we alleen de zichtbare problemen oplossen. Dan eindigen we met
schone stranden, maar een levenloze oceaan. Ik zou het liever andersom zien...

Een beter milieu begint bij jezelf? Ik zou zeggen nee. Een beter milieu begint bij de politiek. De politiek maakt het systeem of laat dat na; bepaalt dat een CV ketel goedkoper is dan een warmtepomp; dat aardgas sowieso de goedkoopste energiedrager is; dat vliegen goedkoper dan de trein; dat winkelen in de action goedkoper dan een massage; dat nieuw kopen goedkoper dan repareren; dat autorijden sneller is dan OV; of dat fietsen sneller is dan de auto - in Utrecht dan. Het anders inrichten van de singel leidde tot meer 30% meer fietsers en 30% minder auto's. Dus de politiek is uiteindelijk de sleutel.

En de politiek onderschat structureel de steun voor duurzaamheid. Ooit liet een milieuorganisatie mensen suggereren welk deel van de begroting naar duurzaamheid mocht van hen. De uitkomst overtrof de werkelijke begrotingsruimte, zelfs onder (uiterst) rechtse kiezers. Snelheidsverlaging op de snelweg? Zelfs de VVD achterban morde niet. Milieuzone in Utrecht? Nauwelijks kritische bewoners, vooral verzet vanuit de Tweede Kamer.

Utrecht is een van de gemeenten die begonnen is een wijk Aardgasvrij te maken, om precies te zijn Overvecht-Noord. Dat levert veel vragen en zorgen op - waarom wij, wat gaat dat kosten, etcetera - maar geen weerstand tegen het einde aan aardgas *as such*. Bewoners begrijpen heel goed dat aardgas niet de toekomst heeft. In 2015 organiseerden we in Utrecht een stadsgesprek over de energietransitie; 165 gelote burgers stelden in drie zaterdagen het Utrechtse energiebeleid op. Tegenwoordig zouden we dat een burgerberaad noemen - maar *sois*. Wat me onder meer trof was dat bewoners niet perse heil zien in de markt. Heel anders dan een groot deel van het politieke spectrum. Ze kijken naar de overheid en zeggen: daar hebben we jullie toch voor? Hup, ga het regelen!

Zo ver kwam het in het Klimaatakkoord van 2018. Daar spraken we af dat gemeenten 'het gingen regelen', systematisch, wijk voor wijk. Vandaar ook die start met die aardgasvrije wijken. Het is hemeltergend dat de Tweede Kamer dan al weer twee hypes verder is en politieke steun voor zo'n wijkaanpak afkalft voor die goed en wel begonnen is. Laten we hopen dat de vreselijke oorlog in Oekraïne en de afhankelijkheid van Russisch gas die nu pijnlijk duidelijk wordt het broodnodige zetje terug geeft.

Okay, de politiek onderschat de steun voor duurzaamheid, maar die steun is ook niet grenzeloos. De gele hesjes blijven altijd in mijn geheugen gegrift; een Franse beweging in reactie op een milieu-taks op brandstoffen. De overheid kan haar hand niet overspelen en moet wel de nodige rechtvaardigheid, sociale inbedding en goede alternatieven organiseren. Denk aan de gunstige belastingen voor schone en zuinige auto's uit de tijd van Jan Kees de Jager. Mensen gingen zo massaal andere types auto's kopen dat er een deuk kwam in de schatkist en het effect op straat merkbaar was. Er is dus sprake van een interessante en ingewikkelde dans tussen politiek en burgers. De politiek bepaalt het speelveld en wat makkelijke en goedkope keuzes zijn. Maar de polsstok van de politiek is niet langer dan de kritische massa wil volgen. Die polsstok wordt bepaald door nieuws, beelden, gebeurtenissen:

- de Russische agressie en de afhankelijkheid van haar aardgas
- De aardbevingen in Groningen en het mededogen met de Groningers
- Rampen van Australië tot Limburg
- Verschrikkelijke krantenkoppen over IPCC rapporten
- Demonstrerende jongeren die hun geloof in de toekomst zijn verloren

Ze maken de polsstok van de politiek langer. En tegelijk: milieuschade die onzichtbaar, abstract en ver weg is blijft akelig lastig te agenderen. Er sterven meer mensen aan slechte lucht dan in ongelukken in het verkeer. Voor die tweede kun je kruisjes neerzetten in de berm. Voor die eerste groep laat de oorzaak zich niet direct aanwijzen, we zien ze alleen in de statistieken. Laat staan dat dat het geval is voor slachtoffers van klimaatverandering in de toekomst en in verre landen.

En dan is daar nog de markt. Die zich *grosso modo* houdt aan de economische logica die de overheid tolereert of creëert. Ik heb namens gemeenten heel ingewikkelde gesprekken gevoerd met de verpakkingsindustrie over statiegeld op kleine flesjes en blikjes. Mordicus tegen waren ze. Gelukkig durfde de staatssecretaris hen uiteindelijk te trotseren met steun van een meerderheid in de Kamer. Ja, er zijn ambitieuze ondernemers, maar diametraal tegen de economische logica inroeien betekent het einde van hun bedrijf. Ook hier bepalen consumenten hoe lang hun polsstok is. Hoe snel *vegan* eten de menukaarten in Utrecht veroverd heeft. Hoe snel opvattingen over vuurwerk zijn veranderd. Normen kunnen schuiven, waarden veranderen. En vraag creëert aanbod. Bij Eneco waren het de jonge

werknemers die de CEO overhaalden om sneller zero emissie te worden dan het klimaatakkoord van Parijs vraagt. Bij ABP zijn het deelnemers aan het pensioenfonds die van de fossiele investeringen af willen.

Dus een beter milieu begint bij jezelf? Misschien toch wel. Maar dan wel vooral 'jezelf' als kiezer in het stemhokje, als deelnemer aan een pensioenfonds, als investeerder in beleggingsfondsen, als spaarder bij een bank, als consument in een restaurant, als actievoerder bij een demonstratie, als werknemer bij een bedrijf. In die rollen bepaal je als individu mede hoe lang de polsstok is van de beslissers. En daarmee verbeter je pas echt het milieu. En als ouder van je kinderen natuurlijk, "want doe dat licht nou eens uit als je niet meer op je kamer bent".

Reflectie op het symposium 'Een beter milieu begint bij jezelf – toch?'

Marleen Gillebaart

'Een beter milieu begint bij jezelf' – deze Postbus 51 leus uit de jaren 90 vormde het startpunt voor een symposium over de rol van individuen, overheden, en bedrijven in duurzaam gedrag om de klimaatcrisis een halt toe te roepen. De titel van het symposium, 'Een beter milieu begint bij jezelf – Toch?' geeft al een kleine *teaser* over de inhoud: aan het eind zal blijken dat het niet zo simplistisch te stellen is. Want moeten we nog leunen op individuele gedragsverandering (consuminderen, recyclen, minder vlees eten) als het gaat om een transitie naar een milieuvriendelijke maatschappij? Of zijn het de bedrijven die veranderingen moeten doorvoeren, en overheden die transities moeten opleggen? Maakt het nog uit of we een boterhamzakje meer of minder gebruiken, als systemische veranderingen uitblijven?

Op woensdagmiddag 3 maart 2022 kwamen geïnteresseerden en sprekers samen in een zaal hoog in Tivoli Vredenburg om hierover van gedachten te wisselen. Het publiek was net zo gemêleerd als de sprekers en bestond uit onder andere wetenschappers, beleidsmakers, en professionals uit het duurzaamheidsveld. De uitgenodigde sprekers gaven duiding aan het thema vanuit verschillende disciplines en expertises, in bevlogen gesproken columns van tien minuten. Organisatoren Denise de Ridder en Sander Thomaes openden de middag met een korte inleiding van het thema, en een kleine persoonlijke reflectie op hun eigen duurzame gedrag (beiden eten maximaal twee keer per week vlees). Maarten Prak leidde middag verder in goede banen door de publieksdiscussie te begeleiden en in rake zinnen de strekking van *pitches* en vragen te vangen.

De eerste spreker, Liesbeth van de Grift (historicus) dook met het publiek de jaren '70 van de vorige eeuw in. Haar bespiegeling van de individualisering van waarden in die periode als basis

voor de focus op individuele gedragsverandering in het heden illustreerde hoe dit soort ontwikkelingen vaak een lange aanloop hebben, en niet vanuit het niets ontstaan. Echter, wat we wat meer in de jaren '70 lijken te hebben achtergelaten, aldus van de Grift, is het gegeven dat individuele waarden en gedrag altijd bestaan binnen systemische en institutionele ontwikkelingen. Deze notie van 'individueel binnen een systeem' kwam ook terug in andere *itches*. Zo liet tweede spreker, Marc Davidson (filosoof), ons kennismaken met Hobbes' Leviathan en het idee dat individuen nood hebben aan coördinatie; een leider of overheid die ons kan dwingen rekening te houden met het grotere belang, zoals het milieu. Echter, individuen kunnen zich gelukkig ook zelfsturend moreel en milieuvriendelijk gedragen – bijvoorbeeld door hun verantwoordelijkheid als politiek burger en consument te nemen. Als genoeg individuen dit doen, zal er ook een overheid ontstaan die hierin ondersteunt. Eva Rovers (cultuurhistoricus en klimaatactivist) pitchte gepassioneerd over het burgerberaad; een manier om bottom-up, vanuit overleg tussen individuele burgers oplossingen te bedenken voor complexe maatschappelijke problemen – begint een beter milieu dan misschien bij 'ons', een groep individuen? Joost de Laat (econoom) vertelde het publiek over een inspirerende case study waarin Oegandese boeren met een kleine financiële beloning overtuigd konden worden kostbare bomen te laten staan – in het gepresenteerde experiment halveerde ontbossing in het gebied waar de beloning werd ingesteld. De beloning hoefde niet groot te zijn, maar kon de financiële onzekerheid waar individuen mee te kampen kunnen hebben deels verzachten, waardoor een boom geen geldboom hoefde te zijn.

Na deze vier *itches* was het tijd voor vragen vanuit het publiek. Maarten Prak merkte op dat de transitie naar een duurzame wereld wellicht te maken heeft met de interactie tussen individuen, collectieve acties, en de overheid. De uitdaging kan dan zijn; waar in deze interactie zitten 'tipping points' voor het versnellen van deze transitie? Deze en andere vragen (Wat kunnen we leren van voorbeelden uit het verleden? Welke rol speelt een gevoel van rechtvaardigheid? Hoe is narratief en terminologie van invloed?) werden in een bevlogen gesprek tussen publiek en sprekers doorgenomen.

In een tweede ronde werd het publiek wederom getraakteerd op een viertal *itches*. Dennis Jansen (VN Jongerenvertegenwoordiger Duurzame Ontwikkeling) trapte af. Hij introduceerde een jongerenperspectief op de duurzaamheidstransitie, en benadrukte dat 'begint bij jezelf' ook kan betekenen, 'begint bij ons' in de zin dat rijke, westerse (en vervuilende) landen hierin een verantwoordelijkheid hebben. Die verantwoordelijkheid kan niet afgewenteld worden op individuen, maar dat betekent niet dat individuele gedragsverandering nutteloos is – zo lang het plaatsvindt binnen politieke en systemische ontwikkelingen in dezelfde richting. Marieke Adriaanse (psycholoog) sloot zich aan bij het belang van individuele gedragsverandering. In haar pitch benadrukte zij de noodzaak van handelingsperspectief: dreiging en urgentie zetten alleen aan tot ander gedrag als een individu weet wat te doen, en dat dit effect zal hebben. Adriaanse gebruikte ook het inmiddels welbekende reproductiegetal 'R' als illustratie van de besmettelijkheid van menselijk gedrag. De R hoeft maar net boven de 1 te zijn om gedrag zich

te laten verspreiden onder individuen en groepen. En omdat een individu niet tegenover, maar in het systeem staat kan op deze manier ook individueel gedrag impact genereren.

Erik van Sebille (oceanograaf en klimaatwetenschapper) vervolgde de middag met zijn visie op verschillende problemen binnen de klimaatcrisis, en hoe sommige zichtbare problemen tot actie kunnen leiden, terwijl dat niet altijd de belangrijkste problemen zijn. Als voorbeeld vertelde van Sebille over mensen die stranden ontdoen van plastic. Dat is goed voor het milieu, want zo komt er minder plastic in de oceanen, en goed voor de mens, want het geeft een goed gevoel en een zichtbaar resultaat. Echter, de plastic soep is niet zo problematisch als onze CO₂ uitstoot – en daar doen mensen dan weer minder graag iets aan, misschien omdat het minder zichtbaar is. Hoe zou dat zijn als CO₂ uitstoot paars van kleur was? Laatste spreker van de middag was Lot van Hooijdonk (wethouder Mobiliteit, Energie, Groen, en Dierenwelzijn Gemeente Utrecht), die ons meenam in de interactie tussen politiek en burger. De politiek bepaalt veel; wat is er mogelijk, en wat is er goedkoop? Echter, zoals Van Hooijdonk benadrukte, de invloed van de politiek is afhankelijk van draagvlak onder burgers – oftewel individuen. Zo was de cirkel rond; het individu is niet alleen, maar binnen een systeem van groepen, overheden, instituties, en bedrijven. Een beter milieu begint misschien wel bij dat hele systeem – en dus ook de individuen erin.

Het laatste gedeelte van het symposium was gereserveerd voor vragen uit het publiek. In een geanimeerd gesprek werden vragen en ideeën gedeeld over de rol van groepen individuen waar mensen zich wel of niet mee identificeerden, de mogelijkheid van 'instap-gedrag' waardoor de drempel naar een duurzaam gedragspatroon verlaagd wordt, en de nood aan een mondiaal perspectief voor een mondiaal probleem. Maarten Prak wist de verzamelde inzichten samen te vatten door te besluiten met het belang van handelingsperspectief voor individuen. De verantwoordelijkheid voor dit handelingsperspectief kan ten dele bij individuen liggen, maar wordt ook door een groot deel bepaald en versterkt door overheden en instituties. Of een beter milieu dus bij jezelf begint? Dat is inderdaad niet zo simplistisch te stellen, maar de leus uit de jaren '90 leidde wel tot een inspirerende middag waarin we als individuen ideeën konden delen, en wie weet waar dat toe leidt.